УДК 94(477)«1925/1928»:82.0(092) **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-05

«РИБА» ВІД ЛІТЕРАТУРИ: САМІЙЛО ЩУПАК

Людмила Турчина
Національний університет «Запорізька політехніка»
lturchyna2203@gmail.com
http://orcid.org/0000-0001-5550-1943

Дмитро Мозуленко
Національний університет «Запорізька політехніка»
mozul.zp@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0428-9265

Ключові слова: Самійло Щупак, літературна дискусія, памфлети, «Плуг».

Стаття присвячена вивченню життя та діяльності вульгарного критика доби літературної дискусії Самійла Щупака. Його життєва позиція характеризується як пристосуванство до совєтської ідеології та пропаганди. Недаремно він постійно перебував на керівних посадах різноманітних періодичних видань від «Більшовика», «Пролетарської правди» у Києві до «Критики» та «Літературної газети» у Харкові. Головні тези його платформи полягали у щирому співчутті й співзвуччі з основними постулатами соціалістичного реалізму, що почав формуватися. На жаль, це не вберегло його від репресій та передчасної смерті.

«FISH» FROM LITERATURE: SAMIYLO SHCHUPAK

Lyudmila Turchyna
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Dmytro Mozulenko
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Key words: Samiylo Shchupak, literary discussion, pamphlets, «Plough».

The article is devoted to the analysis of the activities of Samiyl Shchupak in the 1920s and 1930s. It is clear from the name and surname that he was a Jew by origin. Obviously, this explains that he managed to get out from any situation. He constantly held managerial positions in various media bodies. In particular, he was the editor of the magazine «Globus», the newspapers «Bilshowyk» and «Proletarska Pravda» in Kyiv. After moving to Kharkiv, he edited «Literary Gazeta» and for some time the magazine «Krytyka».
Researching today the events of almost 100 years ago, it is possible to assert argued that he was obviously a negative character and a vulgar critic of the era of literary discussion in 1925–1928. Demonstrating his passion for communist ideology, this character was not afraid to mock the position of the real patriots of the time from the group of neoclassicists and VAPLITE. Using his position, he published his articles in periodicals. However, his limitations were noticeable already in those days when, thanks to O. Shumskyi, People's Commissar of Education of the Ukrainian SSR, he was given the nasty nickname «literary fish». Quite interesting characteristics of S. Shchupak can be found in the memoirs of that period, in particular, in the memoirs of G. Kostyuk and V. Kulish.
Despite faithfully serving the Bolshevik ideology, S. Shchupak suffered the same fate as other talented representatives of the Shot Revival. In 1936, he was arrested. He was sentenced to death for anti-Bolshevik activities and terrorist

attacks on March 10, 1937, and was shot the same day. However, immediately after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in 1956, his children managed to remove the charges from him and rehabilitate him, while the majority of Ukrainian writers were waiting for the return to the restoration of Ukrainian statehood at the end of the 20th century.

У будь-якої події є позитивні й негативні характеристики. Те саме стосується й літературної дискусії 1925–1928 років. Звісно, вона розібрана в сучасному літературознавстві майже по кісточках, але з кола тем, які були досліджені, дещо випадає з аналізу постать такого собі Самійла Щупака. Наше завдання у цій статті сфокусуватися саме на його діяльності та житті, й показати, що наскільки б ти не був наближеним до партійного керівництва, це все одно не рятує.

Метою даної статті є висвітлення діяльності та ролі Самійла Щупака в період літературної дискусії 1925–1928 років та у подальший час.

Хронологічні межі статті обумовлені добою літературної дискусії включно до 10 березня 1937 року.

Стосовно історіографії даної проблеми, то вона доволі скупа. Про нього згадують часто, але виключно у зв'язку з подіями літературної дискусії. Оскільки він був репресований, то «аналізувати» його творчість почали вже далеко після смерті. Ще під час так званого «застою» активізувалися дослідники діаспори. Зокрема, Ю. Шевельов[1], який згадував С. Щупака з поміж інших у статті «Літ Ікара (Памфлети Хвильового)». За часів «перебудови» вітчизняним дослідникам стало правилом гарного тону писати про письменників, незаконно репресованих. Серед авторів, які його називали, можемо назвати М. Жулинського, Ю. Коваліва[2]. Однак прізвище С. Щупака лише згадувалося побіжно, в контексті, а не аналізувалася його «діяльність». Можемо також назвати й статтю авторки цієї проблематики[3].

Відносно джерельної бази, то вона багата. Майже усі тогочасні публікації рясніють статтями з його прізвищем. Він, як учасник літературної дискусії, багато писав у періодичних виданнях, так і не стидався видавати окремі книжки[4]. Використовуючи «кращі» традиції попередників, назвемо для початку матеріали партійних органів. Піднімаючи великі стоси паперів, що замуровані у книгосховищах, можна відновити позицію самого С. Щупака та його однодумців. Саме за цими творами-агітками можемо визначити відсутність таланту й величезну толерацію совєтської влади. Крім періодики, можемо назвати ще й інші джерела. Наприклад, «Зведення секретного відділу ДПУ УСРР. 1927–1929 рр.»[5]. А особливо вражають мемуари очевидців тієї доби – Г. Костюка[6], Арк. Любченка[7], В. Куліша[8].

Відомий вульгарний критик доби сталінізму, який постраждав врешті від її репресій. Його діяльність як літератора, напевно, була пов'язана з відсутністю таланта, щоб самому писати літературні твори. У 1920-ті роки, мешкаючи у Києві, був редактором журналу «Глобус» і газет «Більшовик» та «Пролетарська правда»[9]. З 1930 року перебрався до Харкова, де став редактором «Літературної газети», а паралельно якийсь час редагував журнал «Критика».

Спочатку очолював київську філію «Плугу»[10], згодом, ще навіть не переїхавши до тодішньої столиці Харкова, переметнувся до літературної організації ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) і цілковито поділяв її лінію. Свого часу, ще перебуваючи у Києві, відіграв визначну роль у літературній дискусії 1925–1928 років –

[1] Шевельов Ю. Літ Ікара (памфлети Хвильового) // Шевельов Ю. Вибрані праці у двох книгах. Літературознавство. Кн. 2. 2-ге вид. Упоряд. І. Дзюба. К.: Вид. дім: Києво-Могилянська академія. 2009. С. 289–342.

[2] Жулинський М. Згадуючи і роздумуючи / М Жулинський // Літературна Україна (Київ). 1987. 24 вересня; Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши…» До характеристики літературної дискусії 1925–1928 років / Ю. Ковалів // Радянське літературознавство (Київ). 1989. № 6. С. 15–26.

[3] Турчина Л. В., Спудка І. М. Спочатку було «Слово»: від радощів злету до падіння у прірву… (Розстріляне відродження). Zaporizhzhia Historical Review, 2019. № 1(52). С. 111–116.

[4] Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового //Життя і революція (Київ). 1925. № 12. С. 65–66.

[5] Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. К.:Темпора. 2012. 796 с.

[6] Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. К.: Смолоскип. 2008. Кн. 1. 720 с.

[7] З архіву Аркадія Любченка // Хвильовий М. Твори у 5 тт. Т. 5. / Загальна редакція Г. Костюка. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. 1986. С. 53–112; Щоденник Аркадія Любченка / Під ред. Ю. Луцького. Львів – Нью-Йорк: В-во М. П. Коць. 1999. 383 с.

[8] Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. Торонто: Гомін України. 1966. 68 с.

[9] Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. К.: Смолоскип. 2008. Кн. 1. С. 681.

[10] Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. К.: Смолоскип. 2008. Кн. 1. С. 127.

центральній події літературного життя для всієї України. Його виступи проти М. Хвильового стали окремим напрямом дискусії. Зокрема, С. Щупак твердив, що М. Хвильовий забув про пролетаріат і проголосив маленьку групу інтелектуалів авангардом мистецького поступу й культурного відродження[11]. Більше того, цей літературний діяч спричинився до залучення російськомовних критиків, зокрема, Б. Ейхенбаума. Потім це надало йому можливість виступити з відповіддю йому[12].

Зрозуміло, що оскільки дискусія називалася літературною, то попервах серед її учасників переважали митці від літератури. Зокрема, відразу після виступу на літературному вечорі у Києві сформувалося крило опозиційних літераторів та критиків. Починаючи з Б. Коваленка, В. Десняка, І. Ле й, звісно, С. Щупака. Очевидно, що ні ВАПЛІТЕ, ні група неокласиків не є такою інтелігенцією: останні не пов'язані ні з пролетаріатом, ні з селянством, а живуть у власному розумовому специфічному світі. За словами критика, незаможне селянство і безробітні міські робітники, представляти яких претендував «Плуг», «становлять удесятеро більшу прогресивну силу, ніж найкультурніше міщани в місті»[13].

Одне з показових джерел літературної дискусії – робота С. Щупака «Псевдомарксизм Хвильового»[14]. У прийнятній для нього манері автор розмірковує над текстом М. Хвильового з твору «Думки проти течії». Йому видається, що останній не має права «претендувати на апологета европеїзму в українському культурному рухові». Далі автору твору стає дивно: «як це може робити людина, яка, це з усього видко, вмовила себе, що вона виконує трохи не месіанську ролю, витягуючи на своїх кволих плечах «український ренесанс» з нетрів «просвітянства» і «масовізму»[15].

Надалі, розбираючи цей «твір» С. Щупака, стає зрозумілим, що його дуже зачепила згадка власного прізвища. «Писар», «бездарний учень Пилипенка», «ідеолог куркульства», «вульгарний марксист» – це епітети, якими нагородив С. Щупака М. Хвильовий[16]. Що ж надалі робить С. Щупак? Він іронічно обговорює памфлет М. Хвильового, навіть так, що подає деякі вислови через літеру, щоб кидалися в очі – «єдина інстанція», «абстракція», «марксистська короткозорість», «переоцінка інтелігенції й недобачання ролі пролетаріату й незаможного селянства», «не постулати Хвильового»[17].

Наприкінці «доробку» С. Щупак, підводячи підсумки, говорить, що «виступ Хвильового… – ще є для нас ознака невеликого масштабу його світогляду. Справді провінціалізмом дхне від статтів Хвильового, коли він говорить таким тоном, начебто якусь нову Америку винайшов». А далі він пише, що все це можна було зробити спокійніше, без ейфорії. Звісно, серед письменників достатньо «графоманів», можливо, спокійніше можна було сказати і про неокласиків, і про можливість у них дечому повчитися[18]. Таким чином, бачимо вже зародки сталінської пропаганди.

Про статус С. Щупака в літературі можна зробити висновок з виступу тов. О. Шумського на червневому пленумі ЦК КП(б)У (1926). «А над цими трьома «китами» зверху в передовиці розположився тов. Щупак. Статейка нервова, рвачка з галасливими вигуками…» Наскільки відомо, постать О. Шумського характеризується й сьогодні як національно свідомого українця. Свого часу він очолював Наркомпрос УССР (1924–1927), послідовно проводив політику українізації, виступив проти надісланого з Москви генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

Гостро реагував на виступи С. Щупака М. Зеров. Зі щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР від 1927 р. довідуємося: «Очень ругает ЗЕРОВ ХВИЛЮ, а особенно ненавидит ЩУПАКА. Говорит, что если ХВИЛЯ человек узкий, а ЩУПАК – совершенное ничтожество и бездарность»[19].

Як пише Г. Костюк, на лекції М. Зерова один зі студентів згадав про перебування на вечорі Я. Качури у Будинку вчених (Київ). Наприкінці вечора у відповіді на питання зачепили неокласиків. Так от, М. Зеров, «створивши іронічну міну»,

---

[11] Шкандрій М. Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Мирослав Шкандрій; пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. К.: Ніка-Центр. 2015. С. 130.

[12] Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі). – Вашингтон; К. 2002. С. 296.

[13] Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового //Життя і революція (Київ). 1925. № 12. С. 65–66.

[14] Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового // Хвильовий М. Твори у 5 тт. Т. 5. / Загальна редакція Г. Костюка. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. 1986. С. 401–414.

[15] Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі). – Вашингтон; К. 2002. С. 401.

[16] Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового // Хвильовий М. Твори у 5 тт. Т. 5. / Загальна редакція Г. Костюка. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. 1986. С. 402, 403.

[17] Там саме. С. 403–410.

[18] Там саме. С. 413–414.

[19] Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. К.: Темпора. 2012. С. 185.

швидко продекламував епіграму М. Рильського 1924 року:

Бережись, літературо!
На Парнасі переляк:
Геніального Качуру
З ланцюга спустив Щупак![20]

Особливої гостроти виступи набули, коли С. Щупак змінив свою літературну прописку, перебравшись з «Плугу» до ВУСПП. Після публікації в засобах масової інформації його «доробок» вийшов у світ окремими виданнями «Критика і проза» (1930), «Боротьба за методологію» (1933), «Соціалістичний реалізм у художній літературі» (1934).

1929 рік позначився на національності С. Щупака. Зі ще одного зведення під грифом «Цілком таємно» довідуємося, що дехто Павловський, пов'язаний з автокефалістами, пропонував влаштувати Варфоломіївську ніч. Оскільки жид Щупак очолює газету, «ничтожество за которым давно веревка плачет»[21]. І це відбувається в країні, яка офіційно сповідує інтернаціоналізм і пропагує рівність націй. Насправді, у побуті пересічні люди не цуралися принижувати у розмовах особливо посадовців, що були немісцевої національності. Скільки б не закидали у попереднє десятиріччя С. Петлюрі організації єврейських погромів, зупинити й закрити роти українцям спроможності не було.

Оскільки після переїзду С. Щупака до столиці тодішньої УССР, мешкаючи у будинку «Слово», він постійно з кимось зустрічався, спілкувався, інколи недобре. І тут, при нагоді можемо зацитувати спомини Володимира Куліша – сина визначного репресованого українського драматурга Миколи Куліша. Він єдиний, з поміж інших, можливо через свій дитячий вік, описав зовнішній вигляд С. Щупака і дав йому коротку влучну характеристику. «…Жила велика партійна риба від літератури – критик Щупак. Грубий, присадкуватий, з великими роговими окулярами на розплюснутому носі, очевидно закоханий у собі і задоволений з життя. Приятелював з такими ж «рибами» як сам, не з письменниками, а партійними. Був жонатий і мав одиначку доньку, над якою дуже трясся»[22].

Крім В. Куліша, з нотаток до спогадів про М. Хвильового Арк. Любченка, дізнаємося, що під час мешкання у «Слові» він сам був присутній при сварці М. Хвильового зі С. Щупаком з приводу М. Терещенка. На той час цей діяч обіймав посаду режисера театру ім. Г. Михайличенка у Києві і був присутнім при конфлікті. Його памфлетист обізвав привселюдно «бездарою, дурнем, холуєм і просто сволотою»[23]. І от що цікаво! Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти! Реакцію С. Щупака Арк. Любченко, звісно, не фіксує. Його завдання записати нотатки стосовно М. Хвильового. Але слово «сварка» вживається. Відповідно, С. Щупак захищав М. Терещенка, хоча які слова добирав, на жаль, невідомо.

1934 року, з перенесенням столиці до Києва, критик знову вернувся туди й оселився у будинку письменників Роліт[24]. При чому потрапив до літературного генералітету – йому видали чотирикімнатне помешкання[25]. Однак, не довго йому довелося розкошувати на цій крутій площі – вже там був заарештованим та ув'язненим органами ДПУ 10 листопада 1936 року[26]. Показово, що В. Куліш, батько якого був арештованим ще у грудні 1934 року, а його родина виселена з будинку «Слово» у Харкові, довідався про цю новину. «Як грім з ясного неба для всіх був його арешт. Але жалувати за ним ніхто й не збирався. Його руками нищили й розправлялися з українськими письменниками, і багато їх зазнало від Щупака горя та недоспаних ночей»[27].

С. Щупак був засудженим до страти за антибільшовицьку діяльність та здійснення терактів, як би це дико не звучало, 10 березня 1937 року, розстріляний того ж дня. Не захистила від такої розв'язки й його упереджена вульгарно-соціологічна критика. Він був похованим у Москві на Донському кладовищі[28]. За клопотанням дітей реабілітований 3 листопада 1956 року відразу після ХХ з'їзду КПСС[29].

---

[20] Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. К.: Смолоскип. 2008. Кн. 1. С. 134–135.

[21] Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. К.: Темпора. 2012. С. 528–529.

[22] Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. Торонто: Гомін України. 1966. С. 13.

[23] З архіву Аркадія Любченка // Хвильовий М. Твори у 5 тт. Т. 5. / Загальна редакція Г. Костюка. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. 1986. С. 70.

[24] Роліт – будинок для проживання робітників літератури.

[25] Цалик С. М., Селегей П. О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. К.: Наш час. 2011. 2 ге вид. С. 36.

[26] Там саме. С. 38.

[27] Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. Торонто: Гомін України. 1966. С. 13.

[28] Жертвы политического террора в СССР. [Електронний документ]. Дата доступу 7.02.2023. //https://base.memo.ru/person/show/2659700.

[29] Кононов А. Л. К истории принятия российского Закона «О реабилитации жертв политических репрессий» // Реабилитация и память. Отношение к жертвам политических репрессий в странах бывшего СССР. Москва: Ме-

Цікавим видається аналогія П. Голубенка з приводу того, що «український ренесанс 20-х років почався з СВУ, Єфремова і Зерова, а вивершився знищенням і самих партійних ортодоксів – Микитенка, Щупака та інших великих «риб», які відіграли роль слуг більшовицької партії»[30].

Підбиваючи підсумки, можемо говорити, що постать окремо взятого Самійла Щупака спроможна охарактеризувати переважну більшість тих «діячів» української культури, які з самого початку підспівували большевицькій ідеології, творили підвалини сталінської пропаганди, намагаючись втілити у життя методологію соціалістичного реалізму.

мориал, Звенья, 2016. 479 с. – [Електронний документ]. Дата доступу 7.02.2023 https://www.memo.ru/media/uploads/2017/03/02/reabilitacia.pdf

[30] Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро. 1993. С. 5–7.

References

Shchevelov Yu. Lit Ikara (pamflety Khvylovoho) // Shevelov Yu. Vybrani pratsi u dvokh knyhakh. Literaturoznavstvo. Kn. 2. 2-he vyd. Uporyad. I. Dzyuba. K.: Vyd. dim: Kyyevo-Mohylyanska akademiya. 2009. S. 289–342.

Zhulynskyi M. Zghaduiuchy i rozdumuiuchy / M Zhulynskyi // Literaturna Ukraina (Kyiv). 1987. 24 veresnia; Ko-valiv Yu. Tak, «Kamo hriadeshy...» Do kharakterystyky literaturnoi dyskusii 1925–1928 rokiv / Yu. Kovaliv // Ra-dianske literaturoznavstvo (Kyiv). 1989. № 6. S. 15–26.

Turchyna L. V., Spudka I. M. Spochatku bulo «Slovo»: vid radoshchiv zletu do padinnia u prirvu... (Rozstriliane vid-rodzhennia). Zaporizhzhia Historical Review, 2019. № 1 (52). S. 111–116.

Shchupak S. Psevdomarksyzm Khvylovoho // Zhyttia i revoliutsiia (Kyiv). 1925. № 12. S. 65–66.

Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. / Uporiad. V. M. Danylenko. K.: Tempora. 2012. 796 s.

Kostiuk H. Zustrichi i proshchannia: Spohady u dvokh knyhakh / Peredm. M. Zhulynskoho. K.: Smoloskyp. 2008. Kn. 1. 720 s.

Z arkhivu Arkadiia Liubchenka // Khvylovyi M. Tvory u 5 tt. T. 5. / Zahalna redaktsiia H. Kostiuka. Niu-York – Baltymor – Toronto: Obiednannia ukrainskykh pysmennykiv «Slovo» i Ukrainske Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka. 1986. S. 53–112.

Shchodennyk Arkadiia Liubchenka / Pid red. Yu. Lutskoho. Lviv – Niu-York: V-vo M. P. Kots. 1999. 383 s.

Kulish V. Slovo pro budynok «Slovo». Spohady. Toronto: Homin Ukrainy. 1966. 68 s.

Shkandrii M. Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiia 1920-kh rokiv / Myroslav Shkandrii; per. z anhl. T. Tsymbala. 2-he vyd. K.: Nika-Tsentr. 2015. 384 s.

Kostiuk H. Literaturno-mystetski perekhrestia (paraleli). – Vashynhton; K. 2002. 416 s.

Shchupak S. Psevdomarksyzm Khvylovoho // Khvylovyi M. Tvory u 5 tt. T. 5. / Zahalna redaktsiia H. Kostiuka. Niu-York – Baltymor – Toronto: Obiednannia ukrainskykh pysmennykiv «Slovo» i Ukrainske Vydavnytstvo «Smo-loskyp» im. V. Symonenka. 1986. S. 401–414.

Liubchenko A. Notatky do spohadiv pro Khvylovoho // Khvylovyi M. Tvory u 5 tt. T. 5. / Zahalna redaktsiia H. Kostiuka. Niu-York – Baltymor – Toronto: Obiednannia ukrainskykh pysmennykiv «Slovo» i Ukrainske Vy-davnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka. 1986. S. 53–68.

Tsalyk S. M., Selehei P. O. Taiemnytsi pysmennytskykh shukhliad: Detektyvna istoriia ukrainskoi literatury. K.: Nash chas. 2011. 2he vyd. 352 s.

Zhertvy polytycheskoho terrora v SSSR. [Elektronnyi dokument]. Data dostupu 7.02.2023. //https://base.memo.ru/person/show/2659700.

Kononov A. L. K istoryy pryniatyia rossyiskoho Zakona «O reabylytatsyy zhertv polytycheskykh repressyi» // Reabylytatsyia y pamiat. Otnoshenye k zhertvam polytycheskykh repressyi v stranakh выvsheho SSSR. Moskva: Memoryal, Zvenia, 2016. 479 s. – [Elektronnyi dokument]. Data dostupu 7.02.2023 https://www.memo.ru/media/uploads/2017/03/02/reabilitacia.pdf

Holubenko P. Ukraina i Rosiia u svitli kulturnykh vzaiemyn. K.: Dnipro. 1993. 447 s.